

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ В УРСР

Шершенькова В.А.,
к. ю. н., асистент

Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто історичні та правові передумови виникнення законодавства про військові злочини та детально проаналізовано його у різні історичні періоди. Визначено особливості його розвитку в умовах формування двох окремих напрямів розвитку державності – національного і радянського.

Ключові слова: військовий злочин, покарання за військові злочини, кримінальне право, радянська Україна.

Шершенькова В.А. / ПРЕДПОСЫЛКИ И ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ВОИНСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ В УССР / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина

В статье раскрыты исторические и правовые предпосылки возникновения законодательства о воинских преступлениях и детально проанализировано его в разных исторических периодах. Определены особенности его развития в условиях формирования двух отдельных направлений развития государственности – национального и советского.

Ключевые слова: воинское преступление, наказание за воинские преступления, уголовное право, советская Украина.

Shershenkova V.A. / PRE-CONDITIONS AND FEATURES OF BECOMING OF LEGISLATION ABOUT WAR CRIMES IN UKRAINE / National university the «Odesa legal academy», Ukraine

In the article historical and legal pre-conditions of origin of legislation are considered about war crimes and in detail he is analysed in different historical periods. It is set that most legislative acts of the Russian empire actually pawnd the oretical and practical bases of forming of legislation about the war crimes of soviet Ukraine. The features of his development are certain in the conditions of forming of two separate directions of development of the state system – national and soviet.

The legislation of Ukrainian Republic of People's about war crimes, based on the legislation of the Russian empire, was complemented by separate normatively-legal acts for the decision of the most essential questions related to strengthening of army.

Decrees and resolutions of Russian Socialistic Federal Soviet Republic, that similarly were base on legislation of the Russian empire, purchased wide application in soviet Ukraine. An only normatively-legal act did not exist about war crimes, that it was predefined the low professional level of creators of legislative acts and insufficient development of military law.

Key words: war crime, punishment for war crimes, Criminal Law, Soviet Ukraine.

На початку ХХ ст. основними джерелами кримінального права Російської імперії залишалися Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. та Статут про покарання, що призначалися мировими судьями 1864 р.

1903 р. царем було затверджено Кримінальне уложення, яке діяло разом з Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1885 р. Особлива частина Кримінального уложення 1903 р. визначала склади злочинів та покарання за їх вчинення. Відомо, що у Кримінальному уложенні 1903 р. злочинні діяння було класифіковано не за об'єктом посягання, а за суворістю покарання і розподілено на групи: а) тяжкі злочини – за які призначалися: смертна кара, заслання на каторгу або на поселення; б) інші злочини, за які передбачалися ув'язнення у виправному будинку, фортеці або тюрмі; в) вчинки – каралися арештом або штрафом [5]. Слід зазначити, що поняття «військового злочину» у Кримінальному уложенні 1903 р. не було визначено взагалі.

Восьмою главою Кримінального уложення 1903 р. («О нарушении постановлений о воинской и земских повинностях») [5] передбачалася кримінальна відповідальність за вчинення деяких військових злочинів і застосовувалися такі види покарання: грошова пеня, арешт, ув'язнення у виправному домі та тюремне ув'язнення.

1906 р. було прийнято царський указ «Про створення військово-польових судів», відповідно до якого суди створювалися у певних місцевостях з проголошенням військового стану або стану надзвичайної охорони. Кримінальні справи військово-польовими судами розглядалися у спрощеному порядку (не більше 2 діб). За вироками військово-польових судів переважно застосовувалася смертна кара. Вирок приводився у виконання не пізніше доби з моменту його проголошення. Такі вирoki оскарженню не підлягали.

З початком Першої світової війни 1914 р. було ухвалено нову редакцію четвертого розділу Військово-судового статуту, який отримав назву «Про суд у воєнний час». Згід-

но з ним судочинство здійснювалося у короткий термін, без захисника і без оскарження вироку [12, с. 202]. Військово-польові суди виконували позасудові функції.

У цей період розвиток кримінального права характеризувався посиленням кримінальної репресії. Так, царським указом від 20 липня 1914 р. Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 р. було доповнено новими статтями (розголошення відомостей щодо безпеки держави та її збройних сил).

У листопаді цього ж року «Воинский устав о наказаниях» було доповнено статтею про кримінальну відповідальність за умисне заподіяння собі вогнепальних та інших поранень з метою ухилення від служби або участі у воєнних діях. За цей злочин передбачався такий вид покарання як смертна кара. Крім цього, кримінальну відповідальність було встановлено й за самовільне залишення місця служби, за втечу під час війни з району воєнних дій, за підбурювання до ухилення будь-яким способом від військової служби та участі у воєнних діях тощо.

Враховуючи, що українські губернії входили до складу Російської імперії, то на їх територіях діяло єдине імперське законодавство. Таким чином, більшість законодавчих актів Російської імперії фактично заклала теоретичну і практичну основи формування кримінального і військово-кримінального права радянської України.

Після Лютневої революції 1917 р. на території України почали формуватися два окремі напрями розвитку державності – національний і радянський.

Виникнення в Україні радянської форми державності було наслідком політичної боротьби за владу. Однак паралельно було розпочато процес українського національного державотворення (Українська Народна Республіка доби Української Центральної Ради, Українська Держава за Павла Скоропадського, Українська Народна Республіка (далі – УНР) доби Директорії і Західноукраїнська Народна Республіка) [15, с. 3].

Перед розглядом розвитку законодавства про військові злочини в радянській Україні уявляється за доцільне коротко проаналізувати спроби українських урядів створити збройні сили в Україні.

Процес розбудови збройних сил в УНР за часів Української Центральної Ради дослідники обґрунтовано поділяють на два етапи. Перший етап охоплює період існування Тимчасового уряду (березень – жовтень 1917 р.). Для нього характерним став розвиток українського військового руху і пошук створення відповідної правової бази [4, с. 35].

У цей історичний період виникла ідея відокремлення українських частин російської армії і Чорноморського флоту та було започатковано процес українізації армії. Її підтримав Перший Всеукраїнський військовий з'їзд (травень 1917 р.), ініціатором скликання якого став М. Міхновський. Всеукраїнський військовий з'їзд визначив, що постійне регулярне військо не відповідає інтересам народу і робітничого класу України і тому після війни повинно бути перетворено на народну міліцію.

Перший Всеукраїнський військовий з'їзд визнав Українську Центральну Раду єдиним повноважним органом влади всієї України. Делегати з'їзду зажадали від Тимчасового уряду введення представників України до делегації Росії на майбутній мирній конференції, а також домогалися дозволу в уряді на створення українських частин і забезпечення ефективної боротьби з дезертирством [19, с. 127]. Таким чином, Перший Всеукраїнський військовий з'їзд започаткував створення української армії.

3 червня 1917 р. у Києві розпочав свою роботу Другий Всеукраїнський військовий з'їзд [19, с. 127], на якому з доповіддю про сучасний політичний стан виступив В. Винниченко, заявивши, що Тимчасовий уряд не підтримує прагнення України до автономії. Він розкритикував діяльність Тимчасового уряду, зокрема, й у воєнній сфері.

Другий етап творення українських збройних сил розпочався із проголошення ІІІ Універсалу Української Центральної Ради УНР (7 листопада 1917 р.). Керівництво УНР вживало необхідних заходів у сфері військового будівництва, оскільки з боку радянського режиму для України існувала реальна загроза. Одним із найбільш важливих кроків у цьому напрямі було створення Генерального секретаріату військових справ [19, с. 93].

Військове будівництво вважається однією з найслабших сторін у державотворчій діяльності Української Центральної Ради. Воно зазнало ідеологічного пресу. Члени Української Центральної Ради соціалістичної орієнтації були переконані, що регулярні збройні сили держави не потрібні. Тому панівною у військовому будівництві залишалася концепція «народного війська» на міліцейській основі. Внаслідок цієї і низки інших обставин уряд Української Центральної Ради мав слабо боєздатні війська. Крім того, він ще й постійно перешкоджав роботі Генеральної Козацької Ради, яка виступала з ініціативою подальшого розвитку збройних сил УНР. Також варто зазначити, що в УНР зброю роздавали «всім, хто бажав її отримати», що сприяло погіршенню кримінальної ситуації в державі.

З часом Українська Центральна Рада визнала свою помилку щодо питання створення української регулярної армії, оскільки вона існувала фактично без армії. Велике значення в цьому відіграла більшовицька агітація, спрямована на підриєв престижу Української Центральної Ради та народної довіри до неї. Отже, у зв'язку з цими та іншими причинами відбулося падіння УНР, а до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Також варто зазначити, що за часів свого існування Українська Центральна Рада не встигла прийняти жодного законодавчого акта, який би регулював питання військово-кримінального права.

Юридичне закріплення основ військового будівництва у період Української Держави П. Скоропадського (Гетьманату) здійснювалося такими актами: «Грамотою до всього українського народу» та «Законами про тимчасовий дер-

жавний устрій України». П. Скоропадський, на противагу лідерам Української Центральної Ради, розумів місце і роль армії у розвитку української державності [11, с. 143]. Новообраний гетьман приділив значну увагу формуванню регулярних, професійно підготовлених та патріотично налаштованих Збройних Сил Української Держави. Таким чином, він доклав чимало зусиль, щоб молода держава побудувала власну армію.

Підвалини військового будівництва Української Держави заклали закони від 24 липня 1918 р. «Про загальний військовий обов'язок» і від 1 серпня 1918 р. «Про політично-правове становище слугачих військового відомства». Але призов новобранців до українського війська, крім гвардійської сердюцької дивізії, розпочався лише восени 1918 р., після того, як у вересні Рада Міністрів ухвалила план Генерального штабу про організацію української армії [16, с. 183].

Варто додати, що порушення військових статутів, інструкцій вартової служби негативно впливали на стан дисципліни і бойову готовність армії. Серед особового складу армії поширеним було дезертирство. П. Скоропадський для наведення у військах дисципліни наказував страчувати дезертирів і саботажників. Однією з причин дезертирства було вороже ставлення селянства до родин призовників [17]. Крім того, солдати і офіцери не бажали воювати, а це мало негативний вплив на дисципліну в армії.

В Українській Державі за П. Скоропадського, як і в Російській імперії на початку ХХ ст., за військові злочини передбачалося застосування кримінального покарання у вигляді смертної кари, ув'язнення, конфіскації майна та ін.

Навіть прийняття у цей історичний період окремих нормативно-правових актів військово-кримінального законодавства мало змінило його зміст, воно не відрізнялося суттєво від законодавства Російської імперії (наприклад, Кримінального уложення 1903 р.).

Однак політична ситуація стрімко змінювалася, і вже 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, після чого вона перейшла до Директорії.

В УНР часів Директорії було прийнято Закон «Про надзвичайні військові суди». Відповідно до цього Закону, залежно від тяжкості передбачених законом суспільно небезпечних діянь, суд призначив кілька видів покарання: смертну кару, строкову (безстрокову) каторгу, в арештантських відділах або строковій в'язниці і грошову кару. Уже Закон «Про деякі зміни закону 26 січня 1919 р. про надзвичайні військові суди» (4 серпня 1920 р.) розрізняв три види покарання: 1) смертна кара; 2) строкова або безстрокова каторга і грошовий штраф; 3) строкова в'язниця [3, с. 109]. Цей Закон сприяв зміцненню військової дисципліни та порядку в армії.

Досить важливим було прийняття 4 серпня 1920 р. Радою народних Міністрів УНР Закону «Про поступування в Штабових судах», згідно з яким Штабовому Суду були підсудні всі військові та інші злочини й провини, за які передбачалося покарання у виді позбавлення волі або направлення до дисциплінарного батальйону [3, с. 243]. Також Законом від 21 квітня 1920 р. «Про деякі зміни і доповнення закону 21 червня 1918 року про організацію військових судових інституцій та їх компетенцію і закону 30 травня 1918 року про підсудність військовим судам та про скасування законів 8 листопада 1918 року і 6 жовтня 1919 року» в ст. 6 було визначено, що Штабовому Судові підсудні всі військові та інші злочини. Статтею 7 закріплено, що Вищим Військовим Судом підсудні всі справи про злочини: «а) військовиків і б) осіб, належних до війська, військовополонених, цивільних осіб та мешканців окупованих ворожих країв» [3, с. 234]. До військовиків відносилися старшини, підстаршини, козаки, військові урядовці, які на чинній військовій службі або які хоч і тимчасово перебували у війську [3, с. 235].

У військовому будівництві Директорія взяла курс на створення численної боєздатної армії УНР, але при організації власних збройних сил Директорія не могла не зіштовхнутися з труднощами.

Слід додати, що упродовж 1919-1920 рр. війська Директорії вели бої з військовими частинами Червоної армії. У зв'язку з цим у 1919 р. виникла потреба у розробці своїх військово-кримінальних норм, якими можна було б зміцнювати дисципліну і правопорядок у військах. Тому командування військ Директорії видало наказ законодавчому відділу Головної військової судової управи щодо перекладу на українську мову «Військового карного статуту» і 7 липня 1919 р. такий переклад було зроблено у м. Кам'янець-Подільський. У передмові автори писали: «...Ми не маємо змоги через війну та постійне пересування по території України скласти свій статут, в якому було б краще укладено систему й вимір кар та додержано більш наукової кодифікації. До часу ж, поки утворимо свій карний закон для війська, маємо користуватись російським, ...який разом з іншими законами колишньої російської держави має чинність на території України... Боязкість змінити зміст закону та брак сталої української правничої термінології примусили триматись російської системи термінології і не виходити від російської будови речення в статуті, на шкоду штибові своєї мови» [2, с. 23]. Таким чином, «Військовий карний статут» був одним із перших карних законів в Україні.

Збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) були представлені Українською Галицькою Армією (УГА) [18, с. 204], а так само були здійснені кроки до створення жандармерії. До складу Української Галицької Армії входили піхота, кіннота, артилерія, льотна та саперні частини та інші служби. Однак уряд ЗУНР так і не спромігся створити регулярну армію.

Радянська форма державності не була українським політичним і правовим надбанням. Як відомо, Лютнева революція 1917 р. призвела до падіння монархії, що послужило потужним поштовхом як до відродження інституту української національної державності, так і до розвитку радянської форми державності.

Для безпосереднього проголошення радянської влади в Україні більшовиками було запропоновано проведення губернських та обласних з'їздів рад зі сфальсифікованим на свою користь складом делегатів [6, с. 325]. Однак початковий план швидкого поширення радянської влади на території України, завдяки протидії широких українських мас, провалився [6, с. 325].

Варто зазначити, що певні зміни у військово-кримінальному законодавстві було внесено Тимчасовим урядом Росії. Наприклад, 30 травня 1917 р. ним було прийнято Постанову «Про посилення покарання за антивоєнні виступи на фронті». Відповідно до цієї Постанови до злочинців застосовували такий вид покарання як заслання на каторгу з позбавленням усіх прав – права на службу та громадську діяльність, права брати участь у виборах, права на майно, а сім'ї засуджених позбавлялися права на державну допомогу і права на пайок. 12 червня 1917 р. була прийнята Постанова «Про відновлення у часи війни смертної кари для військовослужбовців за деякі найтяжчі злочини», а також 21 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв дві постанови [2, с. 21], що визначили кримінальну відповідальність військовослужбовців за організацію азартної гри та за участь в ній; за втрату солдатами зброї або державного майна.

Невдовзі, у грудні 1917 р., було формально проведено І Всеукраїнський з'їзд рад, на якому проголосили створення Української радянської державності. На територію радянської України миттєво поширювалися усі його декрети та розпорядження [133, с. 326].

23 грудня 1917 р. на зібранні представників Народного комісаріату у військових справах УРСР, Всеросійського бюро фронтових і тилкових організацій при ЦК РСДРП (б) і Головного штабу Червоної Гвардії [7, с. 89-91] розглядалося питання постійної армії.

У січні 1918 р. на засіданні Раднаркому РСФРР обговорювався проект декрету про створення Червоної армії.

Його основними положеннями були: питання формування Червоної армії здійснював військовий відділ кожної Ради; армія повинна формуватися на основі принципу добровільності; червона рота повинна складати 150 чоловік; для потреб формування Червоної армії місцеві Ради мали право використовувати запаси місцевих складів військового відомства; Ради мали право розпорядження всією зброєю Червоної армії; кожна Рада сама мала визначати необхідний для неї контингент збройних сил; розпорядження військовою силою належить губернським і крайовим Радам, але вони повинні також надавати цю силу в розпорядження центральної владі [7, с. 93-94].

Слід зазначити, що в період становлення Червоної армії в ній мали місце випадки побиття військовослужбовців офіцерами [8, с. 13], а вже після створення Червоної армії в період громадянської війни значно поширилися такі види військових злочинів як дезертирство та самовільне залишення військової служби [14, с. 380].

Це стало поштовхом до прийняття спеціальних законів для ефективної боротьби зі злочинністю в армії. Військові злочинці посягали на бойову міць, порядок і дисципліну в армії. У період становлення Червоної армії найбільш розповсюдженим видом військових злочинів було дезертирство.

У декреті 26 квітня 1918 р. «Про строк служби в Робітничо-Селянській Червоній Армії» дезертирство було визнано одним з найтяжчих військових злочинів. Відповідно до цього Декрету, громадяни, які добровільно вступали до рядів РСЧА, зобов'язані були служити не менше 6 місяців, а за самовільне залишення місця військової служби солдат притягували до кримінальної відповідальності «з усією суворістю революційних законів, аж до позбавлення прав громадянина Радянської Республіки» [10].

У цей період відбулися деякі зміни у сфері судочинства. У 1918 р. створюються військово-судові органи: надзвичайні трійки, польові суди, військово-польові сесії, які надалі стали називатися військовими трибуналами. 14 жовтня 1918 р. Революційна військова рада (РВР) затвердила Військово-революційний трибунал, який в листопаді 1918 р. отримав назву Революційний військовий трибунал Республіки (РВТР) [1, с. 84-85].

27 грудня 1918 р. Радою Робітничо-Селянської оборони було прийнято Постанову «Про боротьбу з дезертирством», відповідно до якої дезертирство залишалося одним з найтяжчих і ганебних злочинів. За цією Постановою, до кримінальної відповідальності (примусові роботи строком до п'яти років) притягували і осіб, які переховували дезертирів, а також голів домових комітетів та власників квартир, де переховувалися дезертири [9].

Система покарань за військові злочини в радянській Україні на початковому етапі включала різні покарання: від грошового стягнення (у потрійному розмірі утримання за час самовільної відсутності в військовій частині) і до смертної кари (розстрілу).

Таким чином, проаналізований матеріал підтверджує, що після Лютневої революції 1917 р. в Україні виникло два напрями розвитку державності: національний і радянський. Варто зазначити, що у своєму розвитку вони пішли різними шляхами і мали характерні особливості. По-перше, на протигагу Українській Центральній Раді, яка вважала, що постійна армія їй не потрібна, в радянській Україні ідея створення регулярної армії виникла ще в 1917 р. По-друге, на території УНР продовжували застосовувати законодавство, прийняте в Російській імперії, та видавали окремі нормативно-правові акти для розв'язання найбільш важливих питань, пов'язаних зі зміцненням армії. У радянській Україні набули широкого застосування декрети і постанови РСФРР. По-третє, система покарань за військові злочини в Українській Державі за П. Скоропадського, УНР, ЗУНР та в радянській Україні передбачала покарання від грошового стягнення до смертної кари.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамюк О. И. Военно-уголовная юстиция : монография / О. И. Адамюк – Мн. : Бестпринт, 2006. – 480 с.
2. Дрига М. Д. Військове правосуддя в Україні від сивої давнини до сьогодення // М. Д. Дрига, М. І. Хавронюк // Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах України / за заг. ред. В. В. Денисенка. – К. : Реферат, 2002. – С. 5–34.
3. Єфремова Н. В. Суд і судочинство в Українській народній Республіці, Українській державі, Західноукраїнській Народній Республіці (1917-1920 рр.) : монографія / Н. В. Єфремова, Б. Й. Тищик, В. Т. Марчук. – О. : Фенікс, 2007. – 280 с.
4. Кравчук М. Правове регулювання будівництва Збройних Сил Центральної Ради / М. Кравчук // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 35–40.
5. Кримінальне уложення 1903 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ugolovnoe_ulozhenie_1903_goda.djvu – WinDjView.
6. Кузьменко В. Радянська Україна : проект і реалізація (1917-1924 рр.). Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків : монографія / В. Кузьменко ; ОДУВС. – О. : Вид. Букаєв В. В., 2008. – 363 с.
7. Максимова О. Д. Законотворчество в Советской России в 1917-1922 годах : монография / О. Д. Максимов. – М. : ИКД Зерцало-М, 2011. – 404 с.
8. Мацкевич И. М. Преступное насилие среди военнослужащих / И. М. Мацкевич, В. Е. Эминов. – М. : Юрист, 1994. – 104 с.
9. О борьбе с дезертирством : Постановление Совета Рабоче-Крестьянской обороны РСФСР от 27 декабря 1918 года // СУ РСФСР. – 1918. – № 99. – Ст. 1015.
10. О сроке службы в Рабоче-крестьянской Красной Армии : Декрет от 22 апреля 1918 года // СУ РСФСР. – 1918. – № 33. – Ст. 445.
11. Подковенко Т. О. Правове регулювання організації та діяльності Збройних Сил у період гетьманату Павла Скоропадського / Т. О. Подковенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 142–147.
12. Про створення військово-польових судів 1906 р. // Хрестоматія з історії держави і права України / уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – 3-тє вид., переробл. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 202.
13. Рум'янцев В. Третій Універсал Центральної Ради – курс на побудову української держави / В. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць. – Х., 2007. – № 4. – С. 92–100.
14. Сенько М. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за самовільне залишення частини або місця служби / М. Сенько // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Л., 2000. – Вип. 35. – С. 377–384.
15. Терлюк І. Я. Уряд «першої» УНР : правові основи організації та діяльності / І. Я. Терлюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : зб. наук. пр. – Л., 2007. – Вип. 2. – С. 3–11.
16. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.) : монографія / О. В. Тимошук. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
17. Тимошук О. В. Спеціальні збройні формування в системі охоронного апарату Гетьмана П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) / О. В. Тимошук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ijsko.milua.org/spetsform_hetm.htm
18. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Л. : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
19. Тищик Б. Українська Центральна Рада : воєнна політика та військове будівництво (1917-1918 рр.) / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Л., 2002. – Вип. 37. – С. 126–133.